

SLOVENSKÁ ŠTATISTIKA a DEMOGRAFIA

SLOVAK STATISTICS
and DEMOGRAPHY

4/2014

ročník/volume 24

Recenzovaný vedecký časopis so zameraním na prezentáciu moderných štatistických a demografických metód a postupov.

Scientific peer-reviewed journal focusing on the presentation of modern statistical and demographic methods and procedures.

Článok/Article: 4

Typ článku/Type of article: vedecký článok/scientific article

Strany/Pages: 40 – 53

Dátum vydania/Publication date: 15. október 2014/October 15, 2014

Branislav ŠPROCHA

INFOSTAT – Výskumné demografické centrum v Bratislave

Katedra humánnej geografie a demografie, Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

REPRODUKCIA OBYVATEĽSTVA SLOVENSKA POČAS DRUHEJ SVETOVEJ VOJNY I. časť

REPRODUCTION OF SLOVAK POPULATION DURING WORLD WAR II I. part

ABSTRAKT

Hlavným cieľom príspevku je prezentovať charakter demografickej reprodukcie obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny. V prvej časti sa zameriame na možnosti demografickej analýzy v spojitosti s dostupnými údajmi a pozornosť budeme venovať procesom sobášnosti a rozvodovosti. Okrem toho sa tiež pozrieme na celkové spoločenské podmienky reprodukcie v spojitosti s proklamovanou a realizovanou populačnou politikou.

ABSTRACT

The main objective of this paper is to present the character of the population reproduction in Slovakia during World War II. In this first part we will focus on the possibilities of demographic analysis in connection with the available data and attention will be paid to the processes of marriage and divorce. In addition, we will also look at the overall social conditions of reproduction in conjunction with the proclaimed and realized population policy.

KLÚČOVÉ SLOVÁ

demografická reprodukcia, Slovenská republika 1939 – 1945, druhá svetová vojna

KEY WORDS

demographic reproduction, the Slovak Republic 1939 – 1945, World War II.

1. ÚVOD

Obdobie druhej svetovej vojny predstavuje na Slovensku z pohľadu demografického poznania do značnej miery veľkú neznámu. Dá sa povedať, že ide o jedno z bielych miest v populačnom vývoji, ktorému doposiaľ nebola venovaná väčšia pozornosť. Svedčí o tom aj výber časového ohraničenia v podstate všetkých dostupných publikácií venujúcich sa problematike populačného vývoja [pozri napr. 5, 6, 10, 26]. Buď sa autori zameriavajú na obdobie po druhej svetovej a najčastejšie od roku 1950, alebo je to medzivojnové obdobie. Hlbšia analýza reprodukčného správania obyvateľstva Slovenska v rokoch 1938 – 1945 tak zatiaľ absentuje. Vysvetľujeme si to jednak nedostupnosťou údajov demografickej povahy, ktorých použitie navyše sťažujú značné územné zmeny na konci 30. rokov, a v neposlednom rade aj dominantným postavením aktuálnych problémov a otázok riešených v demografickej obci. Okrem toho je potrebné tiež pripomenúť, že údaje za

sledované obdobie boli publikované až so značným oneskorením v roku 1959 v náklade 200 ks a dlho podliehali utajeniu [2].

Na druhej strane je tiež potrebné podotknúť, že aj keď historická demografia v poslednom desaťročí na Slovensku zaznamenala určité úspechy a akýsi reštart, predsa len stále je to výsada pár nadšencov a nie systematického záujmu v širokom multidisciplinárnom vedeckom kolektíve. Súčasne sa dá doplniť, že roky druhej svetovej vojny už ani z časového pohľadu nepatria pri striktnom vymedzení medzi záujmové obdobia historickej demografie.

Cieľom príspevku, resp. zamýšľaných príspevkov bude na základe nami získaných archívnych údajov rekonštruovať obraz reprodukčného správania a populačného vývoja obyvateľstva Slovenska v rokoch druhej svetovej vojny. Hneď na úvod však chceme čitateľa upozorniť, že stav výskumu, ako aj dostupnosť publikovaných údajov neumožňuje zaujať celú škálu demografických analytických indikátorov tak, ako je možno zvyknutý v prípade modernej demografie, ale poskytuje len oklieštený pohľad (torzo) na danú problematiku. Vzhľadom na to je zrejmé, že zamýšľaná séria článkov predstavuje len základné priblíženie charakteru reprodukčného správania obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny. V prvej časti sa zameriame na hodnotenie sobášnosti a rozvodovosti spolu s podrobným hodnotením charakteru dostupných údajov a ich možného využitia pre potreby demografickej analýzy. Určitý priestor tiež ponecháme základnému náčrtu populačnej politiky, populačnej klímy a celkovej spoločenskej situácie, ktoré výraznou mierou mohli ovplyvňovať, a ako ukážeme, aj ovplyvnili charakter reprodukcie. V ďalšej časti by sme priestor venovali procesu úmrtnosti, pôrodnosti a s nimi súvisiacich populačným prírastkov. Celú sériu by sme následne zavŕšili analýzou demografických štruktúr získaných z výsledkov sčítania ľudu v roku 1940.

2. ZDROJE ÚDAJOV A METODIKA PRÁCE

Pri otvorení niektorého zo starších Pramenných diel čitateľa v časti Pohyb obyvateľstva [pozri napr. 2] pri pohľade na obdobie 1938 – 1944 možno zarazí, že v porovnaní s predchádzajúcimi alebo nasledujúcimi rokmi sú počty sobášov, pôrodov a úmrtí zaokrúhlené na stovky udalostí. Je to dôsledok ich veľmi náročnej spätnej rekonštrukcie na území celého povojnového Slovenska, pričom ich časť sa napokon musela odhadovať.

Po skončení druhej svetovej vojny sa v prvých dvoch rokoch na matričných úradoch, ktorých chod bol vojnovými udalosťami narušený, vykonávali dodatočné matričné zápisy. Ešte ťažšiu úlohu museli vyriešiť matriky v obciach odstúpených Maďarsku, Poľsku a Nemecku [k tejto problematike pozri napr. 23, 25]. Za roky 1939 – 1944 a časť roka 1945 bolo potrebné zhromaždiť všetok matričný materiál, bez ktorého by nebolo možné rekonštruovať základné demografické udalosti za celé územie povojnového Slovenska [2]. Príčinou bola skutočnosť, že kým napríklad v Česku za pohraničie boli zisťované a publikované samostatne údaje o prirodzenom pohybe obyvateľstva, výsledky za južné časti pripojené k Maďarsku nikdy samostatne publikované neboli, ale nachádzali sa len v sumároch za komitáty.

Dodatočné zápisy, samozrejme, nemali možnosť úplne zachytiť spätne všetky sobáše, pôrody a úmrtia, a preto časť z nich bola odhadovaná. Oveľa jednoduchšia situácia bola v prípade „vnútrozemia“, ktoré predstavovalo samostatnú Slovenskú

republiku (slovenský štát). Keďže zánikom Česko-Slovenska (tzv. druhej republiky) a vznikom samostatného slovenského štátu sa skončila aj dovtedajšia pôsobnosť Štátneho úradu štatistického riadeného centrálou v Prahe, bolo potrebné urýchlene vyriešiť vedenie vlastnej agendy štatistickej služby. Tú kodifikoval zákon č. 330 Sl. z. z 20. decembra 1940, ktorým okrem iného vznikol aj Štátny štatistický úrad so sídlom v Bratislave. Vo vlastnom náklade publikoval tiež edíciu Štatistické zprávy [12 – 18], v ktorých boli uverejnené základné výsledky prirodzeného pohybu obyvateľstva za roky 1938 – 1942 a tiež niektoré podrobnejšie kombinačné triedenia udalostí (napr. s vekom, pohlavím, okresom a pod.). Väčšina z nich však zostala v rukopisnej podobe a po vojne sa nezachovala [2]. Prispela k tomu aj skorá evakuácia úradu do Štubnianskych Teplíc (dnešné Turčianske Teplice) pred začiatkom SNP. Ďalšie udalosti výrazne obmedzili vykonávanie štatistickej služby, k čomu prispela aj aktívna účasť viacerých pracovníkov v Povstaní. Mnohí pracovníci sa následne aktívne zapojili do Povstania. Aj vďaka nim sa však napokon podarilo značnú časť štatistického materiálu zachrániť pred odvezením do Nemecka postupujúcim wehrmachtom. Okrem iného to boli napríklad sčítacie hárky zo sčítaní ľudu 1930 a 1940, ktoré sú dnes uložené v Slovenskom národnom archíve v Bratislave. Posledné vydanie Štatistických zpráw vzhľadom na uvedené udalosti preto pochádza z decembra 1943 (č. 3) a obsahuje už len údaje za prvé tri mesiace roku 1943 [pozri 18].

Rekonštruované údaje o prirodzenom pohybe obyvateľstva boli prvýkrát komplexne publikované v pramennom diele Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945 – 1948 spolu s podrobným triedením údajov za celé Slovensko z roku 1945. K jeho vydaniu však Slovenský štatistický úrad prikrčil až na konci 50. rokov vo veľmi obmedzenom náklade (200 kusov), pričom údaje dlho zostávali utajené.

V súvislosti s prácou s údajmi uverejnenými v Štatistických zpráwach je potrebné čitateľa ešte upozorniť na niekoľko dôležitých skutočností. Údaje za rok 1939 sa nevzťahujú na celý kalendárny rok, ale len na obdobie marec až december. Príčinou je skutočnosť, že Slovenská republika vznikla až 14. marca 1939 a dovtedy vykonávaná štatistická služba bola podriadená centrále v Prahe, kam sa ešte odoslali jednotlivé hlásenia týkajúce sa prirodzeného pohybu obyvateľstva za január a február. Tento materiál však ani Štátny štatistický úrad Česko-slovenskej republiky, ani Ústredný štatistický úrad Protektorátu Čechy a Morava nikdy nepublikovali [12]. Slovenskému štatistickému úradu sa dostali až v novembri 1942 prostredníctvom zmocnenca zahraničného úradu ríšskeho protektora. Celkovo išlo o 2 807 sobášov, 10 143 narodených a 6 936 zomretých, ktoré spolu s údajmi publikovanými za Slovenskú republiku predstavujú celkový počet udalostí za rok 1939.

Pre úplnosť ešte doplníme, že v počte narodených, zomretých a sobášov za rok 1939 oproti nasledujúcemu obdobiu ešte nie sú ani údaje z územia inkorporovaného podľa zákona 325/1939 Sl. z. išlo o 12 obcí Oravy a 13 obcí Spiša, ktoré podľa rozhodnutia veľvyslanskej konferencie 28. júla 1920 v belgickom meste Spa pripadli pod zvrchovanosť Poľska. Ďalej o obce Hladovku a Suchú Horu (okres Trstená), Javorinu (okres Kežmarok), Lesnicu (okres Spišská Stará Ves), ktoré tiež pripadli Poľsku v decembri 1938, a časti obcí Čierne, Skalité, Svrčinovec z okresu Čadca a niekoľko miestnych častí alebo domov, ktoré taktiež v dôsledku úpravy hraníc v povodí rieky Dunajec pripadli Poľsku. Všetky tieto obce boli do Slovenskej republiky

síce prinavrátené už na jeseň 1939, ale právne tvorili jej súčasť až od 1. januára 1940 [12].

Za celé územie Slovenska v rokoch 1938 – 1944 sú dostupné iba niektoré základné informácie, ktoré umožňujú pracovať len s najhrubšími indikátormi (hrubé miery, dojčenská a novorodenecká úmrtnosť, podiel detí narodených mimo manželstva a pod.). Predtým spomínané podrobnejšie kombinačné triedenia sa týkali len oklieštenej Slovenskej republiky a sú dostupné len za roky 1939 – 1942. Výnimkou je rok 1945, keď disponujeme už pomerne širokou vstupnou databázou aj pre celé územie povojnového Slovenska. Za tieto roky je možné vypočítať napríklad úmrtnostné tabuľky, miery sobášnosti, úhrnnú sobášnosť, priemerný vek pri sobáši a za rok 1945 aj miery plodnosti a z nich odvodenú prierezovú úhrnnú plodnosť a ukazovatele časovania tohto procesu.

Okrem oficiálnych údajov však hneď po vojne český geograf, demograf a štatistik Jaromír Korčák [pozri 4] publikoval v podrobných tabuľkách odhady vývoja počtu udalostí za prihraničné územie Slovenska zabrané Poľskom, Nemeckom a najmä Maďarskom (tzv. pohraničie) a územie Slovenskej republiky (tzv. vnútrozemie) v rokoch 1938 – 1944. Vďaka tomu môžeme našu analýzu obohatiť o porovnanie populačného vývoja v týchto dvoch špecifických celkoch.

Ako sme spomenuli v úvode, v druhej časti nášho príspevku sa pokúsime tiež zasadiť charakter reprodukčného správania populácie Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945 do širšieho európskeho kontextu. Umožnili to údaje za niektoré európske štáty v období druhej svetovej vojny publikované v ročenke Ligy národov, po vojne v demografickej ročenke OSN a z pohľadu úmrtnosti niektoré cenné informácie nachádzame v databáze *Human mortality database*.

Údaje o zložení obyvateľstva podľa veku a pohlavia potrebné na výpočet niektorých spomínaných sofistikovanejších demografických indikátorov sme čerpali z výsledkov sčítania ľudu 1940 a z revidovanej vekovej štruktúry obyvateľstva ku koncu roka 1945 (31. 12.).

3. SITUÁCIA NA SLOVENSKU V ROKOCH 1938 – 1945 A JEJ VPLYV NA REPRODUKCIU

V rokoch 1938 – 1945 prešla populácia Slovenska viacerými dramatickými obdobiami. Prvé bolo poznačené rastúcim napätím vrcholiacim na Mníchovskej konferencii, ktorej dôsledky sú všeobecne známe. Vnútropolitická situácia sa však ďalej vyhrocovala a vyústila vyhlásením autonómie Slovenska. Precedens z Mníchova viedol k Viedenskej arbitráži a následnej strate rozsiahlych území na juhu Slovenska. Svoje nároky vznieslo aj Poľsko, ktoré získalo niektoré územia Kysúc, Oravy a Spiša. Situácia sa však neupokojila ani v ďalších mesiacoch. Politický tlak Nemecka výraznou mierou prispel k zániku Česko-Slovenska a k vyhláseniu samostatného slovenského štátu. Maďarsko sa to snažilo využiť, no jeho ambície znovuzískať celé územie tzv. Horného Uhorska po krátkych vojnových operáciách zostali nenaplnené s výnimkou drobných ústupkov na východe štátu [24]. Celkovo Slovensko stratilo viac ako 858-tis. obyvateľov a viac ako 10 600 km². Poslednou zmenou bolo navrátenie obcí odstúpených Poľsku v roku 1920 a 1938 po tom, ako sa slovenská armáda pridala k útoku Nemecka [24]. Samotné vojnové operácie sa

Slovensku až do roku 1944 vyhýbali, preto slovenská spoločnosť pociťovala v prvých vojnových rokoch len nepriame vplyvy vojny.

Okrem toho, že Slovensko bolo plne vo sfére vplyvu Nemecka, kompetentné orgány našli vzor aj v populačnej politike Tretej ríše a snažili sa jej hlavné aspekty aplikovať v špecifických slovenských podmienkach [24].

Vojnová konjunktúra prispela k hospodárskemu rastu, ktorý postupne spolu s možnosťami práce v zahraničí (najmä v Tretej ríši) priniesli v podstate odstránenie najväčšieho problému medzivojnového Slovenska – nezamestnanosti. Na druhej strane životné podmienky sa zhoršovali v dôsledku rastúcich cien pri pomalšie sa zvyšujúcich platoch a chronickom nedostatku niektorých potravín [24].

Základným rysom populačnej politiky bola snaha o aktívnu propopulačnú politiku. Oficiálna štátna propaganda k tomu prispievala presadzovaním ideológie prorodinne a pronatalitne orientovanej populačnej klímy [pozri 1, 7, 8, 24].

Ako uvádza Tišliar [24], príkladom takéhoto ideologického pôsobenia môže byť zmena Sviatku matiek na Deň slovenskej rodiny, ktorý sa každoročne v prvú alebo druhú májovú nedeľu veľkolepo oslavoval. Cieľom bolo zdôrazniť veľký význam rodiny, starostlivosti o deti a dorast. Problematika rodiny a rodinného života bola vnímaná do značnej miery síce optikou totalitného režimu a jednostranne chápaného patriotizmu prameniaceho zo silného vzoru Nemecka, no na druhej strane ju do značnej miery modifikovala kresťanská morálka.

Jednoznačne najvýraznejšie prelínanie pronatalitných zámerov s kresťanskou morálkou môžeme vidieť v zákone č. 66/1941 Sl. z. o ochrane plodu. Aj keď pôvodný návrh zákona nielen sprísňoval tresty za nelegálne vykonanie interrupcie, snažil sa aj stanoviť určité situácie, za ktorých bolo možné tento zákrok uskutočniť. Schválená však bola verzia zákona, ktorá nielenže sprísňovala tresty, ale úplne zakázala vykonávanie interrupcií. Umelé ukončenie tehotenstva bolo chápané ako vražda podľa Božieho zákona a kresťanskej viery, ale aj ako zločin proti národnému životu a ohrozenie budúcnosti národa [24].

Zákaz interrupcie aj v prípade tehotenstva, ktoré ohrozovalo život ženy, bol vysvetľovaný povinnosťou žien – rodičiek prijímať obeť aj toho najvyššieho stupňa. *„... mnohé povolania ukladajú občanom povinnosť hrdinstva a prípadne aj obeť života. Stav manželský a materstvo je takým svätým povolaním, ktoré vyžadujú tiež hrdinskosť, a ak je treba i obeť života.“*

Negatívne boli v tomto zákone vnímané aj kontracepčné prostriedky. Vysoká pokuta alebo mesiac väzenia mal stihnúť toho, kto vyrába, rozširuje, dováža, predáva alebo prechováva s cieľom ďalšej distribúcie akékoľvek prostriedky slúžiace výlučne proti počatiu. Dovolené boli len také ochranné prostriedky, ktoré mali súčasne chrániť pred šírením pohlavných chorôb [24].

Ochrana manželstva sa premietla do upraveného manželského práva v zákonoch č. 31 z roku 1940 a č. 41 z roku 1943. Legislatívne úpravy zdôrazňovali povinnosť súdu napomôcť zmierenie manželov, pričom o rozlukách rozhodoval už len senát a nie samosudca [24].

Životné podmienky rodín nemocensky poistených robotníkov mali zlepšovať rodinné prídavky odstupňované podľa počtu detí. Tie okrem zlepšovania sociálnej situácie mali prispieť aj k návratu vydatých žien zo zamestnania do rodiny. Navyše sa uzákonila pomoc viacčlenným rodinám nachádzajúcim sa v núdzi [8, 24].

Pomoc štátnym zamestnancom riešili zákony o drahotných prídavkoch a jednorazová vianočná výpomoc. Snaha o návrat žien (a najmä vydatých žien pracujúcich v štátnej službe) k rodine nebola vnímaná len ako prostriedok zvyšovania pôrodnosti a opatery o deti a dorast, ale aj ako nástroj, prostredníctvom ktorého by bolo možné riešiť nedostatok pracovných miest pre mužov.

Rastúca sobášnosť i pôrodnosť v prvej polovici 40. rokov však okrem systému pronatalitných opatrení úzko súviseli aj s posunom početných generácií narodených po prvej svetovej vojne do reprodukčného veku. Priaznivý vývoj reprodukčného správania však veľmi skoro ovplyvnili nepriaznivé udalosti. Priamy dotyk obyvateľstva Slovenska s vojnovými operáciami v posledných dvoch rokoch vojny sa negatívne odrazil aj na demografickej reprodukcii. V podstate všetky ukazovatele, ktoré možno na toto obdobie využiť, signalizujú výrazné a dramatické zhoršenie demografickej reprodukcie.

4. SOBÁŠE A SOBÁŠNOSŤ

Hrubá miera sobášnosti z pôvodných takmer 16,5 ‰ v roku 1919 a viac ako 10 ‰ v rokoch 1920 a 1921 klesla v prvej polovici 30. rokov trvalo pod hranicu 8 ‰ a na úrovni 7,4 – 7,5 ‰ sa pohybovala až do roku 1937 [10]. Úhrnná sobášnosť vyjadrujúca priemerný počet sobášov pripadajúcich na jedného muža alebo ženu v reprodukčnom veku sa po povojnovom poklese stabilizovala až do začiatku 30. rokov v mužskej časti populácie na hodnote niečo viac ako jeden sobáš na muža a u žien niečo viac ako 0,9 sobáša na ženu. V prvej polovici 30. rokov aj tento ukazovateľ potvrdzuje pokles sobášnosti, ktorý až po roku 1935 vystriedal mierny nárast [10].

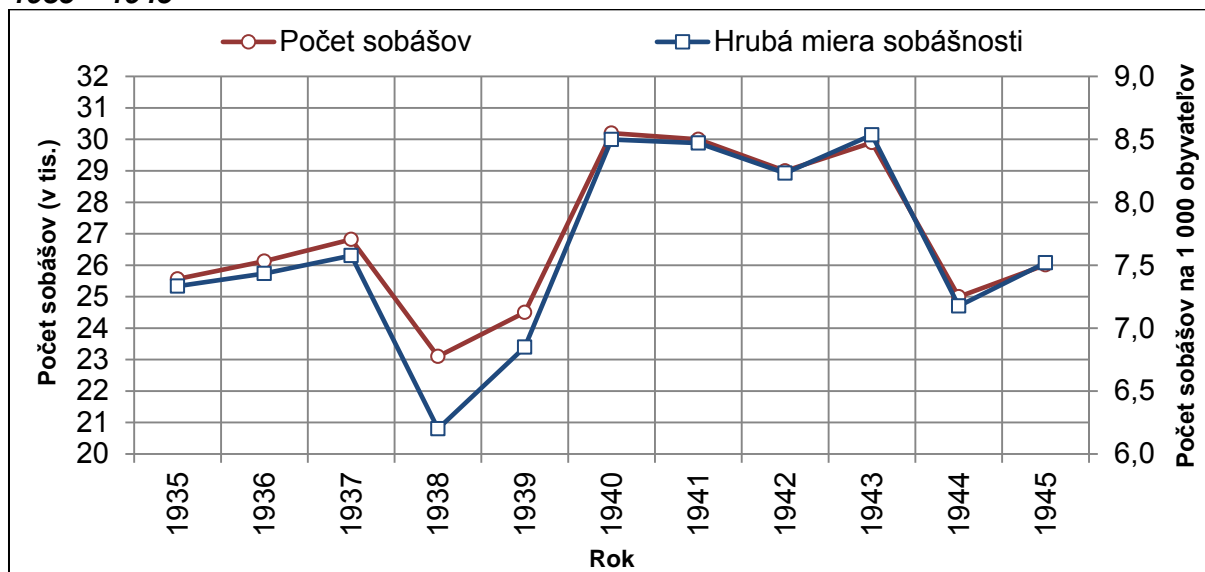
Spoločensky i politicky napäté roky 1938 a 1939 sa vyznačovali poklesom počtu uzavretých sobášov, ktorý prišiel po miernom náraste v období rokov 1935 – 1937. Rovnako reagovali aj všetky ukazovatele intenzity sobášnosti. Kým v roku 1937 vstúpilo do manželstva niečo viac ako 26,8 tis. párov, o rok neskôr ich počet výrazne klesol len na 23,1 tis. Počet sobášov v roku 1939 síce mierne vzrástol na približne 24,6 tis., no naďalej výrazne zaostával za hodnotami, ktoré dosahoval v polovici 30. rokov.

Hodnoty hrubej miery sobášnosti sa tak znížili na hranicu 6,2 ‰ v roku 1938 a 6,8 ‰ v roku 1939. Takú nízku úroveň tento indikátor na Slovensku dosahoval v prvom a v poslednom roku prvej svetovej vojny [10]. Podobne reagovala aj úhrnná sobášnosť. Pri zachovaní intenzity sobášnosti z roku 1939 by na jedného muža i ženu pripadalo približne 0,8 sobáša, kým v roku 1937 to u mužov bolo 0,9 a u žien takmer jeden sobáš pri zachovaní úrovne a charakteru sobášnosti v reprodukčnom veku [10].

Upokojenie situácie spolu s hospodárskym rastom, proklamovanou propopulačne a prorodinne orientovanou populačnou politikou a tiež eufóriou spojenou so vznikom samostatného štátu prispeli k výraznému medziročnému nárastu počtu sobášov.

Dôležitú úlohu pritom pravdepodobne zohrali aj predchádzajúce dva nepriaznivé roky, počas ktorých mnohé páry nemohli vstúpiť do manželstva (napr. v dôsledku mobilizácie) alebo svoje rozhodnutie odložili na neskôr. Ako však ukazujú údaje z rokov 1940 – 1943, keď do manželstva vstupovalo ročne 29 – 30-tis. párov, nešlo len o krátkodobú kompenzáciu, ale o trvalejší stav. Hodnota hrubej miery sobášnosti sa zvýšila nad hranicu 8 ‰. V rokoch 1940 – 1943 sa pohybovala na intervale 8,2 – 8,5 ‰. Dynamický nárast sobášnosti a akumuláciu udalostí v krátkom časovom úseku potvrdzuje aj prierezová úhrnná sobášnosť. Podľa nej by v rokoch 1940 a 1941 na jedného muža pripadalo takmer 1,2 sobáša a na jednu ženu viac ako jeden sobáš. V ďalších dvoch rokoch nepriaznivé vojnové udalosti, ktoré priamo zasiahli obyvateľstvo Slovenska, výraznou mierou ovplyvnili počet uzavretých manželstiev aj intenzitu sobášnosti. V roku 1944 počet sobášov dosiahol približne hranicu 25-tis. a v roku 1945 to bolo niečo viac ako 26-tis. Na 1 000 obyvateľov tak pripadalo 7,2, resp. 7,5 sobáša. Podobne sa znížila aj úroveň úhrnnej sobášnosti. U mužov v roku 1945 dosahovala už menej ako jeden sobáš a u žien to bolo len 0,85 sobáša. Môžeme preto jednoznačne povedať, že s výnimkou prvých a posledných rokov sledovaného obdobia existovala na Slovensku pomerne priaznivá sobášna klíma vedúca k častejšiemu uzatváraniu manželských zväzkov. Na jej vzniku sa pravdepodobne spolupodieľala nielen prorodinne orientovaná populačná politika, ale svoju úlohu zohrala aj špecifická spoločenská, politická situácia a tiež vývoj vojnových operácií.

Graf č. 1: Vývoj počtu sobášov a hrubej miery sobášnosti na Slovensku v rokoch 1935 – 1945

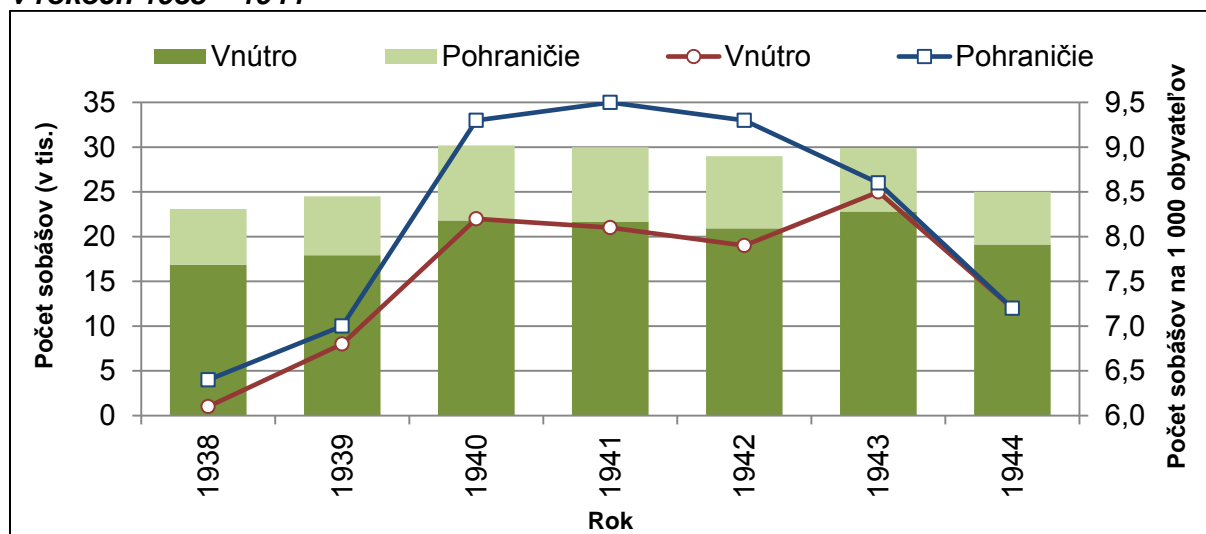

Zdroj údajov: [2,3], výpočty autora

Zaujímavé výsledky prináša aj porovnanie vývoja sobášnosti populácie žijúcej na území zabratom po Viedenskej arbitráži (pohraničie) a populácie Slovenskej republiky (slovenského štátu, vnútrozemie). V celom období rokov 1938 – 1944 sobášnosť v pohraničí bola o niečo vyššia ako vo vnútrozemí. V podstate sa tým potvrdil trend, ktorý sme mohli vidieť už v medzivojnovom období medzi obyvateľstvom československej a maďarskej národnosti. Navyše z nasledujúceho grafu č. 2 je zrejmé, že rozdiely medzi sledovanými populáciami sa prehĺbili v rokoch najvyššej sobášnosti a, naopak, v rokoch s nízkou intenzitou sobášnosti boli rozdiely

najmenšie. Špecifikom pohraničia bola tiež vyššia dynamika nárastu sobášnosti a počtu uzatváraných manželstiev a tiež neskorší nástup fázy poklesu.

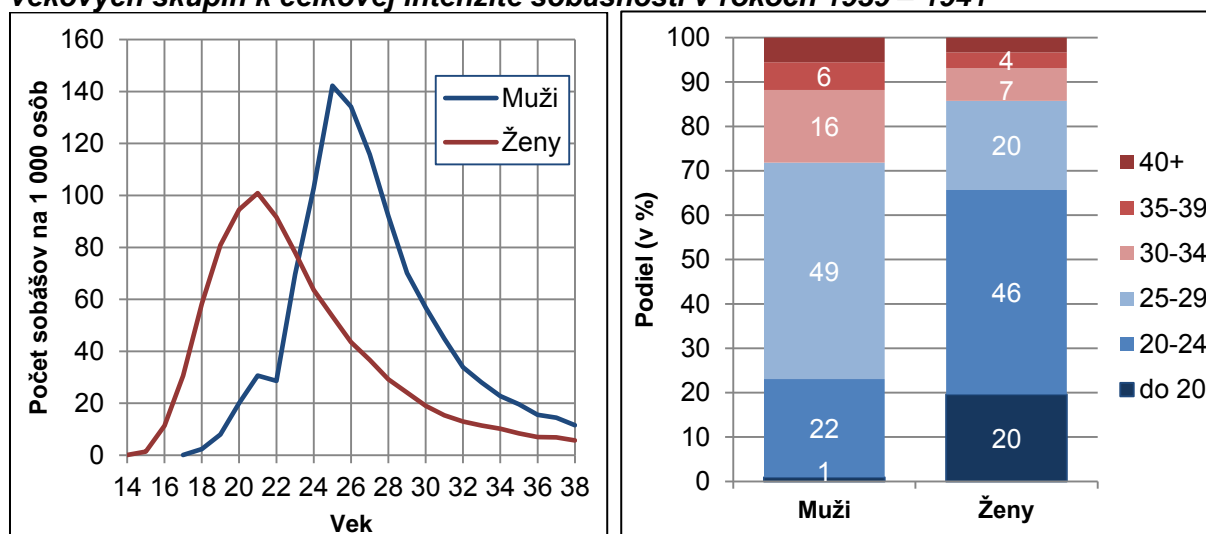
Graf č. 2: Vývoj počtu sobášov a hrubej miery sobášnosti vo vnútrozemí a v pohraničí v rokoch 1938 – 1944

Zdroj údajov: [4], výpočty autora

Miery sobášnosti sa vyznačovali u oboch pohlaví pomerne prudkým nárastom intenzity a ostrým vrcholom u mužov vo veku 25 rokov a u žien vo veku 21 rokov. Od tohto momentu vidíme, naopak, prudký pokles. Vo veku 25 – 29 rokov sa v mužskej populácii koncentrovala takmer polovica z celkovej sobášnosti. V nižšom veku to nebola ani štvrtina. Príspevok sobášnosti mužov vo veku 30 a viac rokov predstavoval v rokoch 1939 – 1941 približne 28 % z celkovej sobášnosti. U žien vo veku do 20 rokov v rokoch 1939 – 1941 nachádzame približne pätinu z celkovej sobášnosti, pričom najviac (takmer polovicu) nachádzame vo veku 20 – 24 rokov.

Grafy č. 3 a 4: Miery sobášnosti mužov a žien Slovenska a štruktúra príspevkov vekových skupín k celkovej intenzite sobášnosti v rokoch 1939 – 1941

Zdroj údajov: [11, 12 – 18, 28], výpočty autora

Priemerný vek pri sobáši mužov sa v prvých dvoch rokoch (1939 – 1940) mierne znížil z 28,6 roka na 28,3 roka. V ďalšom období sa opätovne vrátil na pôvodnú

hodnotu, aby na konci sledovaného obdobia znova dosahoval úroveň 28,3 roka. U žien nastal, naopak, v prvých rokoch mierny nárast z 24 rokov na takmer 24,6 roka (rok 1941). Aj v prípade ženskej populácie však posledný sledovaný údaj hovorí o miernom poklese (24,3 roka).

V druhej polovici 30. rokov muži na Slovensku vstupovali do prvého manželstva približne vo veku 26 – 27 rokov a ženy vo veku 23 – 24 rokov s mierne rastúcou tendenciou. Vzhľadom na neexistenciu dostupných údajov nevieme za roky 1938 – 1944 odpovedať na otázku, ako sa vyvíjalo obdobie sobášnosti slobodných osôb. Jediný dostupný údaj z roku 1945 hovorí, že muži sa prvýkrát najčastejšie ženili vo veku 27,6 roka a ženy sa vydávali vo veku 23,7 roka.

5. ROZVODY A ROZVODOVOSŤ

Počet rozvodov aj intenzita rozvodovosti boli na Slovensku v medzivojnovom období veľmi nízke, no mali jednoznačne rastúcu tendenciu [10]. Predovšetkým od roku 1932 až do roku 1936 sa počet rozvodov pomerne výrazne zvýšil, až presiahol viac ako 900 rozvodov. Následne nastal mierny pokles na hranicu 800 rozvodov, na ktorej sa počet rozvodov udržal až do roku 1939. Medzi rokmi 1939 a 1940 však vidíme ďalší výrazný nárast nad úroveň 900 rozvodov, ktorý sa udržal až do roku 1942. Mierny pokles vystriedalo výrazné zníženie v posledných dvoch rokoch sledovaného obdobia. Aj keď legislatívne úpravy prijaté v Slovenskej republike sa snažili sťažiť prístup k rozvodu, je zrejmé, že v čase upokojenia situácie sa počty rozvodov dostali na dovtedajšie historické maximá. Naopak, vo vypätých obdobiach v rokoch 1938, 1939 a tiež 1944 a 1945 počet rozvodov dramaticky klesol. Hlbšie vysvetlenie pre tento vývoj pri súčasnom stave výskumu danej problematiky nedokážeme poskytnúť a môžeme sa len domnievať, že v nepriaznivých obdobiach sa manželské páry snažili prekonať nepriaznivé situácie spoločne a nechceli svoje postavenie ešte viac zhoršovať rozvodom. Otázkou je, či v takých vypätých obdobiach manželia vôbec chceli ukončiť svoj zväzok alebo uvažovali o jeho ukončení legislatívnou cestou.

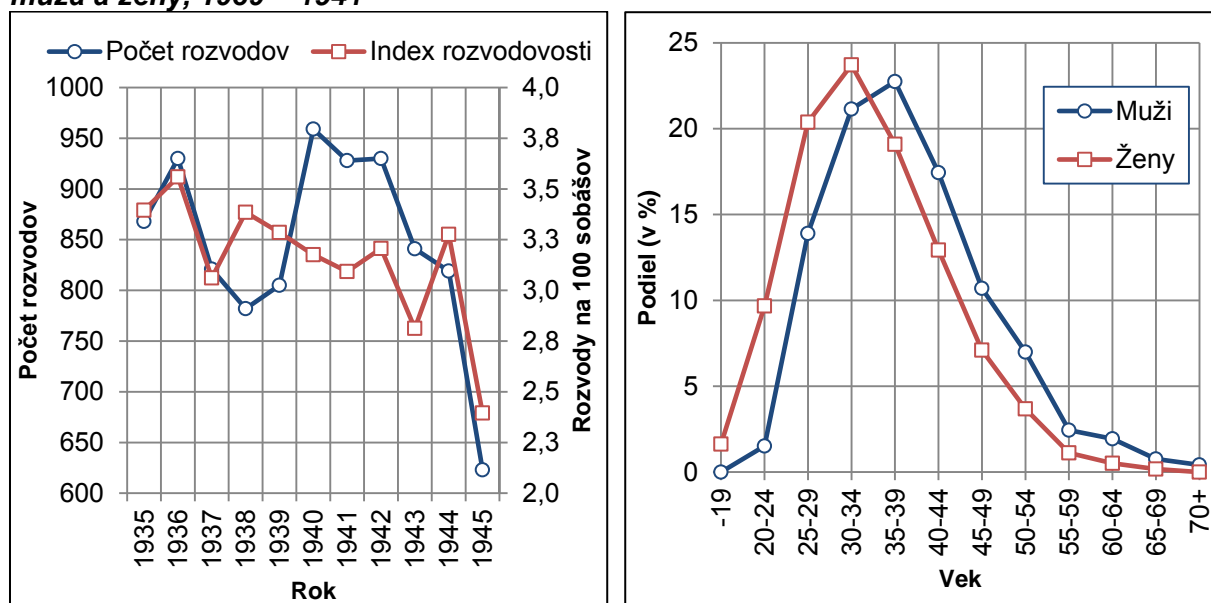
Na druhej strane nárast počtu rozvodov na začiatku 40. rokov mohol súvisieť práve s predchádzajúcim dramatickým poklesom a predstavoval akúsi kompenzáciu za nerealizované zámery, ktoré boli odsunuté na neskôr v dôsledku nepriaznivých okolností. Okrem toho do úvahy môže prichádzať aj snaha rozviazať manželstvo s osobou židovskej, resp. cigánskej národnosti alebo izraelitského vierovyznania v dôsledku prijatia rasistických zákonov.

Index rozvodovosti mal v podstate na druhej strane od roku 1938 klesajúcu tendenciu. Z hodnoty niečo viac ako 3 rozvody sa do roku 1943 znížil na približne 2,8 rozvodu na 100 sobášov. Následne došlo k miernemu nárastu nad hranicu 3,3 rozvodu, aby sme v poslednom roku boli svedkami dramatického poklesu pod hranicu 2,5 rozvodu. Vzhľadom na charakter tohto ukazovateľa môžeme povedať, že jeho vývoj je do značnej miery ovplyvnený predovšetkým vývojom počtu sobášov v danom roku ako počtu rozvodov. Sofistikovanejší ukazovateľ rozvodovosti sme vzhľadom na dostupné údaje boli schopní vypočítať len na roky 1939 – 1941, keď sa úhrnná rozvodovosť podľa dĺžky trvania manželstva pohybovala niečo nad úrovňou 0,01. Znamená to, že ak by bola zachovaná intenzita a charakter rozvodovosti z tohto obdobia, do 15 rokov od sobáša by sa rozviedlo niečo viac ako jedno manželstvo zo 100.

Najväčší podiel rozvodov v mužskej časti populácie bol zaznamenaný vo veku 30 – 39 rokov, keď sa rozvádzalo takmer 44 % zo všetkých rozvedených manželstiev v rokoch 1939 – 1941. V prípade žien je to najmä veková skupina 30 – 34 rokov, v ktorej sa rozviedlo takmer 24 %, a 25 – 29 rokov, kde spadala niečo viac ako pätina zo všetkých rozvedených manželských párov.

Priemerný vek pri rozvode sa pohyboval v rokoch 1939 – 1941 u mužov na úrovni 39,2 roka a u žien niečo viac ako 34,8 roka. Ak sa obmedzíme len na reprodukčný vek, muži sa v priemere rozvádzali vo veku 36,7 roka a ženy vo veku 33,6 roka.

Grafy č. 5 a 6: Počet rozvodov, index rozvodovosti a štruktúra rozvodov podľa veku muža a ženy, 1939 – 1941

Zdroj údajov: [2, 3, 12 – 18], výpočty autora

Relatívne vysoký priemerný vek mužov i žien pri rozvode bol ovplyvnený predovšetkým priemernou dĺžkou trvania rozvádzajúceho sa manželstva. Tá sa v sledovanom období pohybovala na úrovni 10,4 roka. Najčastejšie sa manželstvá rozvádzali po troch až šiestich rokoch a tiež po 15 rokoch od sobáša (v oboch prípadoch viac ako štvrtina rozvodov).

Hlavným dôvodom rozvodu manželstiev bolo opustenie manželského partnera (takmer dve tretiny rozvodov) a necelú štvrtinu tvorilo hrubé porušenie manželských povinností. K početnejším dôvodom patrilo tiež cudzoložstvo alebo smilstvo proti prírode (približne 5 %).

Najčastejšie sa rozvádzali páry, kde muž bol o šesť a viac rokov starší. Takéto páry predstavovali v rokoch 1939 – 1941 takmer 38 % zo všetkých rozvedených manželstiev. Naopak, prípady, keď bola žena staršia, nepredstavovali ani pätinu zo všetkých udalostí.

6. ZÁVER

Obdobie druhej svetovej vojny výrazne zasiahlo do charakteru reprodukčného správania na Slovensku. Súčasne je to obdobie, ktoré priamo nadviazovalo v mnohých smeroch na predchádzajúci populačný vývoj. Špecifická spoločenská,

politická, hospodárska situácia spolu so vznikom celého komplexu proročnej a pronatalitne orientovaných opatrení výraznou mierou modifikovali charakter reprodukčného správania. Na druhej strane zreteľne môžeme vidieť, ako populácia Slovenska senzitivne reagovala na zhoršenú situáciu na začiatku sledovaného obdobia v rokoch 1938 a 1939 a tiež v posledných dvoch rokoch vojny 1944 a 1945, keď sa vojenské operácie priamo dotkli aj územia Slovenska.

Z pohľadu sobášnosti je zrejmé, že po znížení intenzity na konci 30. rokov došlo k dynamickému nárastu na začiatku 40. rokov. Nahromadenie udalostí v krátkom časovom úseku prispelo k tomu, že hodnota úhrnnej sobášnosti sa dostala u oboch pohlaví nad hranicu jedného sobáša na osobu. Z pohľadu veku k veľkým zmenám nedošlo. U mužov sme boli najprv svedkami mierneho zníženia priemerného veku, následného nárastu, aby sa do konca sledovaného obdobia dostal na pôvodnú úroveň približne 28,3 roka. U žien došlo najprv k miernemu odloženiu vstupov do manželstva, no na konci sledovaného obdobia podobne ako u mužov priemerný vek pri sobáši mierne klesol na niečo viac ako 24 rokov.

Počet aj intenzita rozvodovosti mali na Slovensku už v medzivojnovom období rastúcu tendenciu. Dynamizácia tohto vývojového trendu nastala najmä od začiatku 30. rokov. Vyhrotená politická situácia v rokoch 1938 a 1939 prispela k zníženiu rozvodovosti i počtu rozvedených manželstiev, aby od roku 1940 opätovne došlo k nárastu a zotrvaníu na historicky najvyššej úrovni. Až v posledných dvoch rokoch sledovaného obdobia (1944 a 1945) vidíme pokles rozvodovosti. Priemerný vek pri rozvode i priemerná dĺžka trvania manželstva naznačovali, že muži i ženy k tomuto kroku pristupovali až po uplynutí dlhšieho obdobia od uzavretia rozvádžajúceho sa manželstva. Jednoznačne najčastejším dôvodom rozvodu bolo opustenie manželského partnera a v menšej miere aj hrubé porušenie manželských povinností. Celková úroveň rozvodovosti však ukázala, že problém rozvodu sa týkal len niečo viac ako jedného manželstva zo 100.

Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“ a je výstupom projektu VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“.

LITERATÚRA

- [1] HRNČIAROVÁ D.: Ideál slovenskej ženy – gazdinej a domácej pani. In: TIŠLIAR, P. (zost.): Populačné štúdie I. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 333 – 389.
- [2] Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1959.
- [3] Pohyb obyvateľstva v bývalom Československu v letech 1934 – 1937. Československá statistika, sv. 163, řada XIV., sešit 7. Praha: SÚS, 1941.
- [4] SRB, V.: Pohyb obyvateľstva na území Československa 1938 – 1944. Demografie, roč. 35, 1993, č. 2, s. 73 – 94.
- [5] SRB, V.: Obyvateľstvo Slovenska 1918 – 1938. Bratislava: INFOSTAT, 2002.
- [6] SVETONĚ, J.: Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958.

- [7] ŠKORVÁNKOVÁ, E.: Postavenie žien v období Slovenského štátu. In: TIŠLIAR, P. (zost.): Populačné štúdie I. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 167 – 332.
- [8] ŠKORVÁNKOVÁ, E. – HRNČIAROVÁ, D.: Ženy v období autonómneho Slovenska. In: Historické štúdie. Bratislava: Stimul, 2013, s. 261 – 298.
- [9] ŠPROCHA, B.: Populačný vývoj Slovenska v rokoch 1938 – 1945. In: TIŠLIAR, P. (zost.): Populačné štúdie I. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 91 – 166.
- [10] ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P.: Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937. Bratislava: STIMUL, 2008. 162 s.
- [11] Štatistická príručka Slovenska 1947. Bratislava: Štátny plánovací a štatistický úrad, 1947.
- [12] Štatistické zprávy, 1942, č. 1. Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 2 – 9.
- [13] Štatistické zprávy, 1942, č. 2 – 3. Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 22 – 32.
- [14] Štatistické zprávy, 1942, č. 4. Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 58 – 72.
- [15] Štatistické zprávy, 1942, č. 7. Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 102 – 103.
- [16] Štatistické zprávy, 1942, č. 10. Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 142 – 154.
- [17] Štatistické zprávy, 1942, č. 11 – 12. Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 158 – 180.
- [18] Štatistické zprávy. 1943, č. 4, 3. Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 26 – 37.
- [19] ŠTEFÁNEK, A.: Základy sociografie Slovenska: Slovenská vlastiveda III. Bratislava, 1944.
- [20] TIŠLIAR, P.: Náčrt postavenia okresných úradov na Slovensku počas krajinského zriadenia (1928 – 1939). In: Historica, roč. XLV, Bratislava: Univerzita Komenského, 2002, s. 219 – 223.
- [21] TIŠLIAR, P.: Okresná správa na Slovensku počas I. ČSR. In: Historica, roč. XLVI. Bratislava: Univerzita Komenského, 2005, s. 147 – 185.
- [22] TIŠLIAR, P.: Národnostný kataster Slovenska z roku 1940. MV SR – Slovenský národný archív v Bratislave, 2011. 1025 s.
- [23] TIŠLIAR, P.: Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013.
- [24] TIŠLIAR, P.: Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: TIŠLIAR, P. (zost.): Populačné štúdie I. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013 s. 19 – 86.
- [25] Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku. Bratislava: Štátny štatistický úrad, 1939.
- [26] VAŇO, B. a kol.: Obyvateľstvo Slovenska 1950 – 2000. Bratislava: INFOSTAT, 2001.
- [27] Věkové složení obyvatelstva v letech 1920 – 1937 a 1945 – 1979 (ČSSR, ČSR, SSR). Česká statistika, sv. 27. Praha: Český statistický úřad, 1981.

RESUMÉ

Populačný vývoj na Slovensku počas druhej svetovej vojny predstavuje špecifickú, no v mnohých smeroch neznámu oblasť demografického výskumu. Hlavná príčina tohto javu spočíva v nedostatku a veľmi ťažkej dostupnosti potrebných údajov na hlbšiu demografickú analýzu. Cieľom tohto príspevku bolo prezentovať charakter reprodukčného správania obyvateľstva na Slovensku počas druhej svetovej vojny. Celkovo sme naše výsledky rozdelili do troch na seba nadväzujúcich štúdií. V tejto prvej sme sa zamerali na možnosti demografickej analýzy v spojitosti s dostupnosťou údajov. Pozornosť sme venovali procesom sobášnosti a rozvodovosti. Navyše sme

sa pozreli na celkové spoločenské podmienky reprodukcie v spojitosti s proklamovanou a realizovanou populačnou politikou.

Populačný vývoj v rokoch 1939 – 1945 bol ovplyvnený veľkým množstvom rôznych faktorov. Na jednej strane sme mohli vidieť pokračovanie nastúpených demografických trendov z predchádzajúceho obdobia, navyše zvýraznené nepriaznivou situáciou v rokoch 1938 a 1939. Počet sobášov a hrubá miera sobášnosti v týchto rokoch prudko klesla pod hranicu 7 ‰. Po územných zmenách a epizodickom vojnovom konflikte sa situácia upokojila a postupné zlepšovanie životných podmienok spolu s proklamovanou prorodinnou a pronatalitnou politikou priniesli oživenie reprodukcie. Sobášnosť v novej Slovenskej republike sa zvýšila. Maximum sa dosiahlo v rokoch 1940 – 1943, keď hrubá miera sobášnosti dosahovala približne 8,5 ‰. Zhoršenie vojrovej situácie a priebeh vojnových operácií priamo na území Slovenska spôsobili dramatický pokles sobášnosti. Hrubá miera sobášnosti v roku 1944 a 1945 dosahovala úroveň už len 7,0 – 7,5 ‰. Prepojenie medzi sobášnosťou a politickým a spoločenským vývojom potvrdzuje aj vývoj úhrnej sobášnosti. V roku 1937 úhrnná sobášnosť dosahovala úroveň 0,9 sobáša na jedného muža a približne jedného sobáša na ženu. V roku 1939 to bolo u oboch pohlaví len 0,8 sobáša. V rokoch 1940 – 1941 úhrnná sobášnosť vzrástla nad hranicu jedného sobáša u mužov i žien. Do roku 1945 však opäť nastal pokles. U mužov to bolo pod hranicu jedného sobáša a u žien pod úroveň 0,9 sobáša na ženu. Priebeh vekovo špecifických mier sobášnosti poukazuje na relatívne ostrý vrchol s prudkým nárastom sobášnosti a následný dynamický pokles. Vrchol u mužov sa dosiahol vo veku 25 a u žien vo veku 21 rokov. Priemerný vek pri sobáši sa u mužov pohyboval na úrovni 28,3 – 28,6 roka a u žien okolo 24,3 – 24,6 roka.

Počet rozvodov v rokoch 1938 a 1939 klesol. V roku 1940 sme mohli vidieť dramatický nárast a na relatívne vysokej úrovni sa počet rozvodov udržal aj v nasledujúcich dvoch rokoch. V posledných dvoch vojnových rokoch nastal dramatický pokles. Aj napriek tomuto špecifickému vývoju zostala intenzita rozvodovosti veľmi nízka, keď zo 100 manželstiev by sa v najbližších 20 rokoch bolo rozviedlo približne len niečo viac ako jedno manželstvo. Priemerný vek pri rozvode a priemerná dĺžka trvania manželstva ukazujú, že muži i ženy k tomuto kroku pristupovali až po dlhšom čase. Jednoznačne najčastejšou príčinou rozvodu bolo opustenie manželského partnera a hrubé porušenie manželských povinností.

RESUME

The population development in the Slovak Republic during WWII is a specific and in many respects unknown subject of demographic research. The main reason of this situation lies in lack of data availability and accessibility necessary for a deeper demographic analysis. The main objective of this paper was to present the character of the population reproduction in Slovakia during World War II. In general our results were divided into three successive papers. In this first part we focused on the possibilities of demographic analysis with connection to data availability. The attention was paid to the processes of marriage and divorce. In addition, we also looked at the overall social conditions of reproduction in conjunction with the proclaimed and realized population policy.

The population development in 1939-1945 was influenced by a large number of various factors. On the one hand, the continuation of demographic trends from the previous period furthermore highlighted by an unfavorable situation in the years 1938 and 1939 could be seen. The number of marriages and the crude marriage rate in this period were sharply reduced below 7 ‰. After territorial changes and episodic

war conflict the situation has calmed down and the gradual improvement of living conditions together with proclamation pro-family and pro-nativity policy brought the recovery of reproduction. Nuptiality in new Slovak Republic gradually increased. The peak was reached during 1940-1943, when the crude marriage rate reached 8.5 ‰. The worsening war situation and war operations on the territory of Slovakia caused a dramatic fall of nuptiality. The crude marriage rate in 1944 and 1945 was at the level of 7.0-7.5 ‰.

The close link between nuptiality and the political and social development confirmed the development of total marriage rate. In 1937, the total marriage rate reached the level 0.9 per one man and approximately one marriage per woman. In 1939, it was only 0.8 marriage per woman and man and in the years 1940-1941 the total marriage rate increased over the level of one marriage per both sexes. By 1945 the nuptiality declined in both sexes. For men it was below the level of one marriage and for women to the level 0.85 marriage per woman.

The development of age-specific marriage rates points to the relatively strong sharp peak with a rapid growth and a subsequent dynamic decline. For men, the peak was reached at age 25 and for women at age 21. The average age at marriage for men was around 28.3-28.6 years and for women around 24.3-24.6 years.

The number of divorces in 1938 a 1939 decreased. In 1940, a dramatic increase was seen and the relatively high number of divorces could be observed in the following two years. In the last two years of the war there has been a dramatic decrease. Despite this specific development the intensity of divorce remained very low, when from 100 marriages slightly more than one should be divorced in following 20 years.

The average age at divorce and the average length of marriage suggest that both men and women treat this step after an extended period. Clearly the most common reason for divorce was abandonment of a husband or a wife and a gross violation of marital duties.

PROFESIJNÝ ŽIVOTOPIS

RNDr. Branislav Šprocha, PhD., absolvoval magisterské štúdium na Prírodovedeckej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe v odbore demografia a demogeografia (2006). V roku 2011 ukončil doktorandské štúdium v programe demografia. Od roku 2007 je vedeckovýskumným pracovníkom Inštitútu informatiky a štatistiky vo Výskumnom demografickom centre v Bratislave a od roku 2009 vedeckým pracovníkom Prognostického ústavu Slovenskej akadémie vied. V oblasti demografie sa špecializuje na problematiku sobášnosti a rozvodovosti, populačného vývoja a jeho vplyvu na spoločnosť, vybrané populačné štruktúry, reprodukčné správanie rómskeho obyvateľstva na Slovensku a tiež problematiku populačných prognóz.

KONTAKT

branislav.sprocha@gmail.com